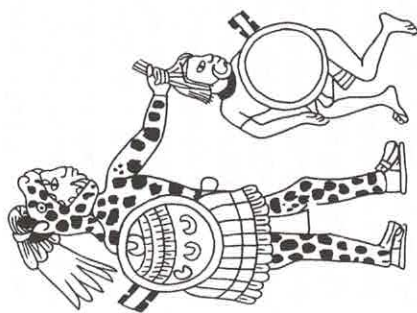

jak tvrdil Claude Lévi-Strauss? Byla opravdu projevem vznešených sklónů Aztéků k ukrutnosti? Nebo bylo masové obětování zajatců chladnokrevnou snahou ohromit a zastrážit přeživší nepřátele? Někteří historikové si oběti vysvětlují „racionálně“, jako důsledek skutečnosti, že zajatce nebylo možné produktivně využít. Jisté je, že kult lidských obětí dával Aztékům pocit vyvolenosti a zároveň je podněcoval k dalším výbojům. Přitom však věřili, že navzdory všemu svět jednou definitivně zanikne. Nad optimistickým přesvědčením o kosmické obnově tak převažovalo vědomí konečnosti, jistého příslibu zániku. Svět nebyl pro Aztéky bezpečným útočištěm, ale ztělesněním nezakotvenosti a přechodnosti. Strach z neodvratného konce spolu s přesvědčením o předem a navždy dané povaze jednotlivých dnů, určené kalendářem, posilovaly fatalismus Aztéků tvář v tvář konkrétním nebezpečím.

5. Vpád Evropanů

Aztécké obavy z konce světa se naplnily na počátku třetí dekády 16. století. Proces dobytí (*conquista*) aztécké říše zahájila v podstatě souhra náhod. Po roce 1500 začali Španělé pronikat z Kolumbem objevených karibských ostrovů na pevninu dnešní Střední Ameriky. Vedly je především snahy najít zlato a získat otroky, které by mohli využít jako pracovní síly. V letech 1517–1518 jedna z takových výprav přistála na dnešním Yucatánu a narazila zde na známky vyspělé kultury, která hospodářsky a politicky značně převyšovala dosud známé ostrovní indiánské populace. Tito Indiáni – patrně Mayové – nosili zdobené oděvy a bohaté zlaté šperky a žili v kamenných domech. Je pochopitelné, že i bílí větelci vzbudili jejich pozornost. Ve stejné době, kdy Francisco Hernández de Cordoba a Juan de Grijalba podávali zprávu guvernérovi Kubu Diegu Velázquezovi a ten zaslal svého krále, *tlatoani* Moctezuma „Mladší“ studoval jejich portréty a vyobrazení španělských lodí a koní, střelných zbraní a brnění, které mu zaslali aztéckí obchodníci působící v mayských městech.

Objevy na Yucatánu vzbudily mezi Španěly velký rozruch. Již v roce 1519 se je rozhodl využít Hernán Cortés, syn zchudlého šlechtice z Extremadury. Byl původně guvernérem Veláquezem oficiálně pověřen organizováním další výpravy na pevninu. Když jej chtěl guvernéř na poslední chvíli této funkce zbavit, předčasně odjel bez jeho povolení. Brzy se obrátil směrem, jaký nikdo nepředpokládal. Cortés se totiž na území Mayů dozvěděl o bohaté říši na severu a v srpnu 1519 se k ní vydal v čele 500 španělských vojáků a 2300 indiánských nosičů. Tento podnik nebyl tak hazardní, jak se může na první pohled zdát. Cortés již předem získal poměrně přesnou představu o tom, co ho čeká, díky dvěma cenným

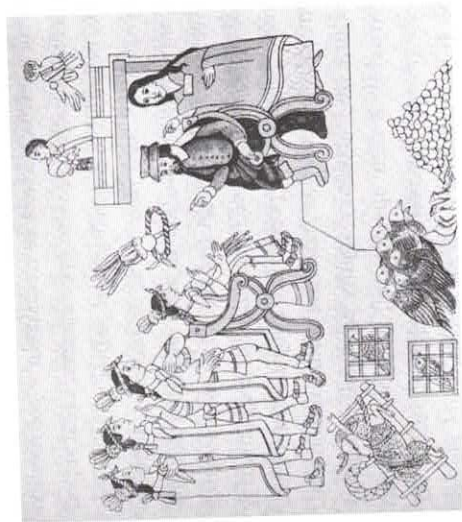
informátorům. Jedním z nich byl španělský trosečník Jerónimo de Aguilar, který několik let pobýval mezi Mayi a byl v první fázi výpravy Cortésovým tlumočником. Při postupu na sever pak vůdce bílých vetřelců dostal od jednoho z poražených indiánských vládců jako důkaz dobré vůle aztéckou otrokyni Malintzin či Malinche (pokřtěnou později jménem Marina). Stala se jeho milenkou, matkou jeho syna Martína, ale především mu poskytla bohaté informace o stavu aztécké říše i o rozporech, které v ní panovaly.

O Malinche, jedné z nejromantičtějších a nejkontroverznějších postav *conquisty* Nového světa, nemáme mnoho konkrétních zpráv. Soudě podle rozsahu informací poskytnutých Cortésovi patřila patrně k vyšším vrstvám, snad dokonce do okruhu vládnoucí dynastie Tenochtitlánu. Je ale pozoruhodné, že ji zjevně prodala do otroctví její vlastní rodina. Bylo toto důvodem její „nelojálnosti“ k vlastnímu lidu a její ochotné spolupráce s dobyvateli? V souladu s evropskými literárními klišé bývá vyobrazována hned jako zrádkyně, hned jako žena obětující svůj lid pro svou lásku a sama milovaným mužem obětovaná – neboť Cortés ji později provdal za jednoho ze svých velitelů. Historikové sympatizující s Cortésovými hrdinskými činy v ní vidí symbol „setkání kultur“, z nějž se zrodil nový svět Latinské Ameriky, obhájci původních amerických obyvatel ztělesnění osudu tisíců domorodých žen, vydaných na pospas španělským conquistadorům.

Role „Doni Mariny“ v událostech následujících let byla nesporná, rozhodujícím faktorem však byly strategické a improvizční schopnosti samotného Cortése. Předtím, než se vydal do vnitrozemí, na mexickém pobřeží zničil lodě, na nichž se přepravil z Kuby na americkou pevninu. Jeho muži tak jen „ztratili naději na odchod ze země“ a uvědomili si, že mohou pomoci krom té, v níž mohou doufat od Boha“. Poté Cortés

obratně manévroval etniky, která se nacházela v podřízenosti aztécké říši, a část z nich získal na svou stranu, další si podrobil silou. „*Vida nesoulad a nespokojenost jednéh z druhých, byl jsem nemálo potěšen, neb jsem věril, že mohu mnoho vy- získat pro svůj cíl a najít cestu, jak je ještě snadněji podma- nit,*“ přiznával ve svých listech. „*A tak jsem ty i ony obratně naváděl, v tajnosti oběma děkoval za upozornění a ujišťoval je větším přátelstvem.*“ Cenné bylo především spojení s Tlaxcalou, městským státem, který se Aztékům nikdy nepodřídil. Původně Tlaxcalané na Cortésovy vojáků zaútočili, ale když byli poraženi, uzavřeli s ním spojení. Aztékové dlouho pasivně sledovali postup Španělů k Mexickému údolí. Až u města Cholula se jim pokusili nastražit léčku. Byla ale od- malena, město dobyto, jeho obyvatelé zmasakrováni a chrámy zbořeny. Pod dojmem tohoto vítězství se jedna osada po druhé vzdávala Španělům bez boje.

Již současníci *conquistadorů* se zamýšleli nad tím, jak mohlo několik stovek vojáků rozvrátit mocné a početné domorodé říše. Humanistická historická pojednání byla přesvědčena o síle Boží pomoci a civilizační nadřazenosti Evropanů. Faktem je, že vedle technologické převahy jistě hrálo roli užítí vojenské taktiky. Aztékové alespoň zpočátku chápali válku tradičním způsobem, tedy jako rituál, v němž čas a místo jsou předem dány, boj je zahájen v určitý okamžik a na dané znamení skončí. Nesnažili se zabíjet, ale brát zajatce a pak je obětovat. Děsili je jezdcí na koních, které zprvu pokládali za jedinou bytost. Jejich brnění nemohla odolat ocelovým kopím, tím méně pak kulím z arkebuz. Přesto ale, bereme-li v úvahu početní stav obou armád, nejsou tyto argumenty zcela uspokojivé. Arkebuz měli Španělé málo a děl ještě méně, prach do nich byl často navlhlý a k nepotřebě. Koně bylo pouze jedenáct. Poté, co Aztékové jednoho z nich v boji zabili a detailně prozkoumali, ztratili svůj panický strach. Pro útočníky ale dál pracoval prvek převápění.

Setkání Cortése a Moctezumy před branami Tenochtitlánu (za Cortésem sedí tlumočnice Malinche)

Zatímco Cortésovi muži věděli, že jdou dobývat obrovskou, bohatou a lidnatou zemi, Aztékové neměli ponětí o samé existenci Evropy a Evropanů. Španělé byli nositeli akce, Aztékové na jejich postup vždy reagovali, s větším či menším úspěchem. Rychlost jejich reakcí byla tedy nutně ochromena. To projevilo i v nejednoznačném chování aztéckého *tlatoaniho*, jenž si zjevně dlouho nebyl jist, zda má co činit s lidmi nebo božstvy

Moctezuma „Mladší“ měl samozřejmě o postupu cizinců k Tenochtitlánu přesné informace a brzy k nim vyslal oficiální poselstvo. Jak zaznamenal sám Cortés i jeden z jeho vojáků, Bernal Díaz del Castillo, přinesli tito poslové „čtyři podivné obleky“ a požádali bílého vůdce, aby si je oblékl, což Cortés na důkaz dobré vůle udělal. Byly to zřejmě rituální obleky čtyř hlavních božstev. Moctezuma zjevně očekával, že se vůdce cizinců projeví jako jedno z těchto božstev. Zároveň však vyslal do blízkosti španělského ležení mocné čaroděje, kteří se neúspěšně pokusili záhadné postavy vyhnat ze

země nebo je otrávit. Když se dověděl, že cizinci touží po zlatě – Cortés vysvětlil poslům, že „*Evropané jsou nemocní, a jen zlato jim může ulevit*“ – poslal jim jako dar zlaté předměty a požádal je, aby se vrátili, odkud přišli. Tím však samozřejmě jejich zájem o neznámou zemi jen posílil.

V listopadu roku 1519 překonal Španělé horské hřebeny a dospěli do Tenochtitlánu. Moctezuma je uvítal ještě před městem jako vážené hosty. V jednom z paláců ve středu metropole se Cortés opevnil a vyčkával dalších událostí. Zlatou výzdobu místnosti jeho vojáci strhali a roztavili, ozdobná peřina a barevné kameny zahodili jako bezcenné trezky. V následujících týdnech a měsících se seznamovali s obrovským bohatstvím Aztéků a pokoušeli se přesvědčit Moctezumu, aby se stal křesťanem a vazalem španělského krále. Když se pak vztahy mezi Španěly a Aztéky – především aztéckými kněžími, podrážděnými agresivními výpady vetřelců proti obětním rituálům – prudce zhoršily, Cortés donutil Moctezumu, aby se stal jeho „hostem“ a přestěhoval se do jeho paláce. Přestože *tlatoani* formálně dál vykonával své vládařské povinnosti, stal se de facto zajatcem Španělů, kteří brzy přestali brát ohled na jeho přání a rozkazy.

„Zbabělost“ nejvyššího mluvčího tváří v tvář takovému zahanbujícímu nátlaku je dodnes tématem úvah a spekulací. Některé kroniky líčí Moctezumu jako melancholického myslitele přesvědčeného o své povinnosti odčinit a trpět za krvavé výboje svých předchůdců. Již dlouho před příchodem Evropanů se údajně objevovala tajemná prorocství, předpovídající zkázu říše i jejího představitele. Tajemný ženský hlas křičel: „*Mé děti, jsme ztraceni*“. Objevovaly se nejrůznější nestvůry, které mizely, jakmile byly předvedeny před Moctezumu. Lovci chytili podivného ptáka, který měl na hlavě zrcadlo. Odráželo nebesa, ale když do něj nahlédli *tlatoani*, spatřil množství ozbrojenců. Dochované aztécké prameny a tím spíše pak písemnosti dobyvatelů ale bohužel

neumožňují porozumět myšlenkovému světu tohoto zvláštního vládce. Jisté je, že byl výjimečně zbožný a přemýšlivý. Méně jednoznačné jsou náznaky, že patrně nebyl tak úspěšným a rázným vojevůdcem jako jeho předchůdci ve funkci nejvyššího mluvčího. Obecně měli Aztékové tendenci interpretovat každou příhodu, vymykající se zavedenému pořádku, jako předzvěst nějaké jiné, budoucí a v zásadě neblahé události, neboť ve světě řízeném vzájemně soupeřícími bohy a zachyceném do sítě opakujících se kalendářních konstelací pro ně nic nebylo náhodné. Historik Todorov přehodnotil dobytí aztécké říše v letech 1519–1521 právě z pohledu aztéckého chápání času. Přesvědčení, že se všechny předpovědi naplní, podle něj Aztékům zabránilo vzepřít se zjevenému osudu. Při takovém přístupu se pak prorocství skutečně vyplňují, protože lidé jejich uskutečnění vědomě či podvědomě napomáhají. V jiných případech jsou předzvěsti o to pravdivější, že byly ve skutečnosti formulovány zpětně.

Patrně nejvýznamnější z mytických dějů, které se zdály být znovu uskutečněny příchodem Španělů, se stal mýtus o návratu Quetzalcoatl. Podle jedné verze cyklu příběhů o polo-božském vládcí Tuly zamířil Quetzalcoatl, zkompromitovaný Tezcatlipokou, se svou družinou k pobřeží Mexického zálivu. Tam si upletl vor z hadů a odplul na východ se slibem, že se jednou vrátí a znovu se ujme vlády nad svou říší. Za jeho vtělení měl Moctezuma považovat právě Cortése. Podle jednoho z domorodých kronikářů uvítal nejvyšší mluvčí Aztéků španělského velitele před branami města těmito slovy: „*Náš pane..., vrátil ses do své země, do svého města. Přišel jsi sem usednout na svůj stolec, na svůj trůn. Ach, jen nakrátko jej drželi a uchovávali ti, kdo už odešli, tví náhradníci.*“

Mimochoodem, první španělští misionáři viděli v příběhu o návratu Vzácného hada důkaz, že Mexiko navštívil apoštol Tomáš. Otázkou ovšem je, zda byla tato pověst skutečně mezi Aztéky rozšířena (jiná varianta téhož mýtu totiž tvrdí-

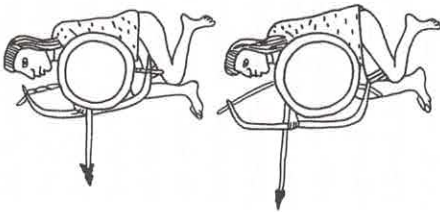
la, že si Quetzalcoatl na východním pobřeží postavil hranici, na níž se sám upálil; z jeho srdce se zrodila Venuše), nebo zda ji propagoval sám Cortés, díky informacím získaným od Malinche schopný manipulovat aztéckou představivostí. Sporné je i to, zda Aztékové již před příchodem Španělů zobrazovali Quetzalcoatla jako bledého muže s vousem (či snad maskou na spodní části tváře). Jisté je jen to, že španělský velitel všeobecně projevoval neobyklou vnímavost k jinakosti aztécké kultury a dokázal povaze Indiánů způsobit svůj další postup. Dovedl pochopit a dokonce ocenit i to, co se rozhodl zničit – aztécké náboženství stejně jako krásu a sociální účelnost Tenochtitlánu.

Navzdory pověstem o Quetzalcoatlově návratu i Moctezumově přetrvávající vstřícnosti nervozita Aztéků i Španělů stoupala. Krátce poté, co byl nejvyšší mluvčí uvězněn, přistála na pobřeží Mexika další vojenská expedice, vedená Pánfilem de Narváez, jenž měl z pověření guvernéra Kuby potrestat Cortésovu neposlušnost. Cortés proto nechal v Tenochtitlánu část svých vojáků pod vedením Pedra de Alvarada a se zbytkem vyrazil proti této trestné výpravě. V noční bitvě Narváeze porazil a poté získal většinu z jeho vojáků na svou stranu. Mezitím se ale situace v Tenochtitlánu radikálně změnila. Alvarado totiž nechal zcela zbytečně zmasakrovat několik stovek neozbrojených aztéckých šlechticů, účastnících se náboženského obřadu. Rozzouření Aztékové se rozhodli cizince zničit. Dopustili se zásadní chyby, když vracejícího se Cortése vpustili do města. Chtěli mít patrně všechny bělochy pohromadě. Pak teprve zahájili útok na palác, v němž byl stále „hostem“ Moctezuma. To, že Cortés měl díky náboru v Narváezově vojsku skoro 1300 vojáků, situaci obležených a hladovějících Španělů spíš zhoršovalo. Přiměl tedy Moctezumu, aby se pokusil Aztéky uklidnit z terasy paláce. Shromáždění „poddaní“ ale na *tlatoaniho* zaútočili kamením a oštěpy. Krátce poté Moctezuma zemřel.

Verze o jeho smrti se různí. Soudobí španělští kronikáři tvrdili, že jedna rána kamenem byla smrtelná. Indiánští autoři byli přesvědčeni, že jej zavraždili Španělé. V každém případě Cortés ztratil cenné rukojmí a s ním i poslední zbytky vlády nad městem.

Proto se nakonec rozhodl z obklíčení probít. Při útěku Španělů po úzkých chodnících a hrázích se ovšem projeví všechny strategické výhody Tenochtitlánu. Indiáni prozřetelně strhli mosty a útočili z kánoí na přechající bělochy. Během „smutné noci“ ze 30. června na 1. července 1520 zahynuly tři čtvrtiny Cortésových vojáků a ve vodních kanálech se utopila většina naloupeného zlata. Ti, kdo upadli do zajeť, byli v následujících dnech obětováni. Ale velitel se nevzdal. V bezpečné vzdálenosti od města se zbytky Španělů zkonsolidovaly a Cortés znovu projevil své strategické schopnosti, neboť nařídil postavit 13 malých válečných lodí, které se daly rozebrat a dopravit zpět do města. Zprávy o bohatém indiánském království navíc přivedly na mexickou pevninu další stovky dobrodruhů, takže se po několika měsících mohlo k Tenochtitlánu vydat na šest stovek Španělů a ovšem také tisíce indiánských spojenců. Tento návrat do míst, odkud krátce předtím jen stěží a se značnými ztrátami utíkal, byl vrcholným důkazem Cortésovy odvahy a vytrvalosti – nebo snad jeho bezmezného sebevědomí.

Druhá etapa dobývání Tenochtitlánu trvala tři měsíce. Španělé útočili z lodí, systematicky postupovali a dělovou palbou rozbíjeli jeden dům po druhém. Jejich indiánští spojenci troskami zasypávali mělké kanály a vytvářeli tak větší manévrovací prostor pro útoky jezdeckých oddílů. Obsadili také hráze a odřízli město od přísunu pitné vody a potravin. Na stále se zmenšujícím prostoru Aztékové ani nestačili pohřbívat mrtvé. Snad ještě mnohem závažnější byla skutečnost, že obhájce postihla epidemie neštovic, zavlečených do Mexika Evropany. Nemoci podlehl i Moctezumův nástupce

Aztéčtí bojovníci
s luky a šípy

Cuiclahuac. Boje o hlavní město ale skončily až na den sv. Hypolita, 13. srpna 1521, kdy kapitán jedné ze španělských brigantín zajal malý člun, v němž se plavil Cuauhtemoc, poslední tlatoani Tenochtitlánu. Cortés podrobně vyličil, jak nejvyšší mluvčí „ve svém jazyce řekl, že již učinil k obraně své a svých lidí vše, co žádala jeho povinnost... Nechť s ním naložím podle své vůle. A položil ruku na mou dýku, naznačuje mi, abych ho s ní probodl a zabil. Tu jsem jej povzbudil a řekl jsem mu, nechť se ničeho neobává.“ Tento den je tradičně prohlašován za datum zániku aztécké říše, přestože trvalo měsíce a roky, než španělští dobyvatelé pronikli do jejích nejvzdálenějších částí. Ani sami Aztékové si dlouho nebyli schopni uvědomit skutečný rozsah katastrofy, která je postihla. Mnozí z nich byli přesvědčeni, že se Španělé vrátí za moře poté, co vyloupí všechny poklady jejich země.

Aztéčtí básníci v následujících generacích oplakávali pád Tenochtitlánu: „*Teď jsme srazeni k zemi / uprostřed trosek, / jen bolest s žalostí zbývá / v Mexiku a v Tlatelolku, / kde smélost s nádhrou bývaly dřív. / Jsi znechucen sluhy svými, / na své sluhy se hněváš / ty, který dárce života jsi?*“

I v Cortésových dopisech je patrný kontrast obrazu naprosto zkázy se vzpomínkou na první pohled na město, krásné jako obraz z rytířských románů. V okamžiku zničení města byl zahájen dodnes trvající proces idealizace aztécké minulosti. Nicméně Cortés – nyní guvernér a generální kapitán území, které mělo být po příštích třech stoletích nazýváno Novým Španělskem – především zahájil proces obnovy. Na místě zničeného hlavního města aztécké říše poručil vybudovat město nové, které nazval Mexiko. Zachoval tedy i v jeho názvu vzpomínku na původní obyvatele. Pro sebe si – opět symbolicky – zabral Moctezumův palác, který „opravil po španělském způsobu“ a na místě hlavní pyramidy dal vybudovat katedrálu.

Bezprostředně po dobytí města dal Cortés také rozkazy k zahájení správních reforem, směřujících ke stabilizaci podrobeného území. Tento rys conquististy je dnes i v odborné literatuře často podceňován. Nepoddajný odpor Aztéků na sebe strhává veškerou pozornost, takže barvitá líčení málokdy dohlédnou za ukončení přímých bojů. Cortés v sobě ale spojoval kvality dobyvatele a správce, což nebylo právě obvyklé. Machiavelli vydal svého *Vladaře* v roce 1513 a další politicko-teoretické dílo, *Umění války*, právě v době Cortésovy výpravy do Tenochtitlánu. Ať již dobyvatel Mexika tyto dvě knihy znal nebo neznal, musel řešit v praxi přesně tu otázku, kterou Machiavelli rozvíjel teoreticky – jak zavést efektivní politickou a hospodářskou správu na nové dobytém a přitom politicky roztržitém území, jak využít některé aspekty kultury poražených a začlenit je do nového systému. Vysílal také španělské oddíly, které ve vzdálenějších oblastech zakládaly nové osady a vytvářely základy systému koloniální administrativy. Sám Cortés se v roce 1524 vydal směrem na jih, na území Mayů. Ve snaze zabránit možnému indiánskému povstání s sebou vzal i zajatého Cuauhtémoca a během tažení, v bezpečné vzdálenosti

• od trosk Tenochtitlánu, jej nechal popravít pro údajnou přípravu vzpoury. Pozdější generace mu Cuauhtémokovu vraždu – i to, že posledního aztéckého vládce nechal mučit, aby se dověděl, kde byl ukryt údajný zlat poklad říše – zazlivaly možná víc než vlastní dobytí Tenochtitlánu. Ale pravdou je, že teprve tímto činem s konečnou platností zpečetil své vítězství.

Cortés podrobně vylíčil okolnosti dobytí aztécké říše v dopisech adresovaných španělskému králi Karlu V. První list, sepsaný roku 1519 ještě před zahájením vlastního tažení do nitra Mexika, se nedochoval dokonce ani v opisech. Druhý, datovaný v říjnu 1520 – tedy krátce před zahájením druhého útoku na město – podává základní informace o aztécké kultuře a popisuje první pokus ji „pacifikovat“. Po půldruhém roce, v květnu 1522, mohl Cortés poslat do Španělska třetí zprávu, v níž vylíčil pád a vyplnění aztécké metropole. V řadě epizod, hojně využívaných a rozpracovávaných životopisci, apologety i protivníky dobyvatele Mexika, se odhaluje Cortésova povaha hazardního hráče, vědomého si nesmírného rizika celého podniku a pečlivě plánujícího každý další krok.

Zprávy samozřejmě měly nejvyššího velitele ukázat v co nejlepším světle; jasně patrná je také inspirace Caesarovými *Zápisí o válce galské*. Pozadí svých rozhodnutí vysvětlil Cortés detailně, se smyslem pro dramatické vyvrcholení, přitom ale s úzkostlivou přesností. I krutosti, které dobyvatelé tažení provázely, se v jeho podání jeví jako nutné a účelné. Pokud to bylo možné, přiměl své protivníky ke kapitulaci bez boje, přesvědčil je, podvedl, podplatil, intrikami narušil jejich jednotu, v opačném případě je zastránil masakrem jejich žen a dětí nebo na ně zaútočil v čele svých vojáků a riskoval přitom vlastní život. Ve všech případech sledoval jediný cíl – opanovat území a jeho obyvatele. Protože nakonec v tomto úsilí uspěl, jeho rozhodnutí se zdají být logická, správná

a jedině možná. Nad stylizací vlastní osoby ale někdy převládá bezprostřední dojmy a útočník přiznává: „*Nechť mi Vaše Veličenstvo uvěří, nebylo mezi námi jediného, který by nepocítil strach, vida, že jsme tak daleko uvnitř té země, mezi tolika a takovými lidmi, a bez naděje, že by odněkud mohla přijít pomoc.*“ I další svědek výpravy, řadový voják Bernal Díaz del Castillo – jakkoli tažení vylíčil s odstupem více než půlstoletí – přiznává pocity strachu a bezradnosti tváří v tvář cizotě americké reality.

Zejména pod dojmem protestů doprovázejících pětisté výročí objevení Ameriky Kolumbem dnes není příliš vhodné Cortésovy a Díazovy činy oslavovat. Dobytí aztécké říše bylo ovšem alespoň z hlediska vojenského a strategického období vhodným výkonem a Španělsku přineslo okamžité i dlouhodobé obrovské zisky, stalo se významným impulsem ke vzestupu významu této země v tehdejším světě. Vnucuje se ovšem otázka, za jakou cenu. Řada autorů neváhala použít termínu „genocida“. Ale tak jako španělské království, i aztécká říše byla založena na vojenských výbojích a soužití různorodých etnik se rozhodně nevyznačovalo všeobjímající harmonií. Malinche nebyla výjimkou, Cortés měl brzy ve vojsku mnohonásobně víc domorodých spojenců než Španělé. A jestliže nelze přehlédnout brutalitu Španělů během dobývání i nemilosrdnou exploataci domorodého společenství v době kolonie, přinesla nadvláda Evropanů prostým Aztékům jistou úlevu tím, že je zbavila nekonečného koloběhu válek a masových lidských obětí. Hodnocení conquistů proto nemůže být snadné a jednoznačné.

Na náměstí v Tlatelolku, kde byl 13. června 1521 zajat Cuauhtémok, nechali mexičtí představitelé vyryt na pamětní desku slova: „*Ani porážka, ani vítězství, ale počátek bolesti jednoho procesu, z něž se zrodil mexický národ.*“ Tato formulace není zcela přesná, neboť navozuje představu amalgamace domorodých kultur v „tavicím kotli“ formování nového národa.

• Aztékové si však i v následujících stoletích navzdory politické podřízenosti zachovali svou etnickou svébytnost, přestože soužití s Evropany dalo podnět k oboustranné kulturní výměně.